

Φλορίν Μαρινέσκου - Maria Rafailă

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΝΤΥΠΟ ΣΤΗ ΡΟΥΜΑΝΙΑ (1642-1918)

Ἀνάτυπο

ΤΟ ΕΝΤΥΠΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ

15ος - 19ος αιώνας

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001

ΑΘΗΝΑ 2004

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΝΤΥΠΟ ΣΤΗ ΡΟΥΜΑΝΙΑ (1642-1918)

Για το ελληνικό βιβλίο στη Ρουμανία, σε έντυπη ή χειρόγραφη μορφή, έχουν γραφεί κατά καιρούς αρκετές και σοβαρές μελέτες, είτε βιβλία είτε άρθρα, που υπέγραψαν γνωστοί διανοούμενοι όπως ο Εμίλ Τουρδεάνου, ο Δαν Σιμονέσκου, ο Αλεξάνδρου Ελιάν, ο Βιρτζίλ Κάνδεα, η Μαρία Μαρινέσκου-Χύμου, τα αδέρφια Καμαριανού, η Κορνέλια Παπακόστεα-Δανιελόπουλου, ο Νίκος Γκαϊδατζής, η Έλενα Λάζαρ, η Λουκία Δρούλια, ο Φίλιππος Ηλιού, ο Κώστας Στάικος, ο Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, ο Αθανάσιος Καραθανάσης, η Άννα Ταμπάκη και αρκετοί άλλοι. Όλοι τους ανέπτυξαν διάφορες πτυχές του κεντρικού θέματος, όπως: η θεματική των εντύπων ανά περίοδο και περιοχή, η κυκλοφορία του ελληνικού εντύπου στη Ρουμανία, τα τραβήγματα του, ο αριθμός των ελληνικών βιβλίων σε σχέση με τον αριθμό των ρουμανικών σε μία συγκεκριμένη περίοδο, οι κατάλογοι των συνδρομητών των βιβλίων, που δείχνουν το πνευματικό επίπεδο των αναγνωστών, Ελλήνων ή Ρουμάνων, το ελληνικό χειρόγραφο στον ρουμανικό χώρο, η κυκλοφορία του, οι μεταφράσεις στα ρουμανικά έργων από τα ελληνικά και αντίστροφα, τα ελληνικά βιβλία αφιερωμένα σε αξιωματούχους της Μολδαβίας ή της Βλαχίας, οι πρόλογοι των εντύπων, όπου ο ερευνητής βρίσκει πολλά και ενδιαφέροντα στοιχεία, οι ενθυμήσεις πάνω σε έντυπα, η παρουσία εκδοτών, βιβλιοπωλών, επιμελητών, διορθωτών και άλλων κατηγοριών που έχουν σχέση με τα βιβλία. Το θέμα των εντύπων τα οποία μεταφράστηκαν από τα ελληνικά στη ρουμανική γλώσσα με απασχόλησε και στο πλαίσιο των ερευνητικών προγραμμάτων του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών.¹ Θεωρώ αναγκαία τη σύνταξη μιας ελληνο-ρουμανικής βιβλιογραφίας, την

1. Στο πλαίσιο του Προγράμματος «Γλωσσομάθεια και πολιτισμικές επαφές: Ο Ελληνισμός μεταξύ Ανατολής και Δύσης (16ος-19ος αι.)», υπεύθυνος του οποίου ήταν ο Εμμανουήλ Φραγκίσκος, άρχισα την καταλογογράφηση σε ειδικά δελτία των βιβλίων (στην πρώτη φάση), ελληνικών ή ξένων, που από το 1642 και μετά έχουν μεταφραστεί από τα ελληνικά στα ρουμανικά. Είχε προηγηθεί η δημοσίευση μιας μελέτης με τίτλο «Ρουμανικά βιβλία μεταφρασμένα από τα ελληνικά μεταξύ 1642-1830», *Μνημοσύνη* 10 (1985-1987), σ. 205-224.

οποία είχα εξάλλου σχεδιάσει παλαιά μαζί με τον γνωστό Ρουμάνο καθηγητή Βιρτζίλ Κάνδεα, αλλά δεν προχωρήσαμε λόγω άλλων απασχολήσεων. Και κάτι ακόμη. Η μελέτη του φαινομένου αυτού δεν πρέπει να αποκοπεί από τον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, όπου οι Έλληνες αξιοποίησαν για πολλούς αιώνες ευνοϊκές συνθήκες για τις δραστηριότητές τους χάρις στο ημιαυτόνομο καθεστώς που συναντούσαν εκεί σε σχέση με άλλες χώρες της Νοτιο-Ανατολικής Ευρώπης.

Το ελληνικό έντυπο στη Ρουμανία (1642-1830)

Πόσα έργα τυπώθηκαν στα ελληνικά στις ρουμανικές χώρες δεν είναι ακόμα εφικτό να μάθουμε. Διαθέτουμε στοιχεία για την περίοδο 1508-1830, με την οποία ασχολείται η Παλαιά Ρουμανική Βιβλιογραφία, πιο σωστά από το 1642, όταν τυπώνεται το πρώτο έντυπο γραμμένο στα ελληνικά (και στα λατινικά), και μετά. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του καθηγητή Δαν Σιμονέσκου² έχουν κυκλοφορήσει στο διάστημα αυτό 182 βιβλία στα ελληνικά. Άλλα 3 εντόπισα σε συμπληρωματικό τόμο της Δανιέλα Ποενάρου. Από τον συνολικό αυτό αριθμό 153 βιβλία ήταν αποκλειστικά γραμμένα στα ελληνικά, ενώ 32 περιελάμβαναν παράλληλα κείμενα. ελληνο-γαλλικά, ελληνο-ρουμανικά, ελληνο-τουρκικά, ελληνο-λατινικά, ελληνο-γερμανικά, ελληνο-αραβικά, ελληνο-βουλγαρικά, ή σε τρεις γλώσσες ελληνικά, ρουμανικά και σλαβονικά.

Ας δούμε τα τυπογραφικά κέντρα όπου τυπώθηκαν τα προαναφερόμενα βιβλία. Σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτουμε σ' αυτήν την περίοδο λειτούργησαν (στη Βλαχία και τη Μολδαβία) τυπογραφεία στις εξής πόλεις: Βουκουρέστι (αλλά και στη Μονή Σναγκόβ, κοντά στην πρωτεύουσα), Ταργκόβιστε, Ράμνικ και Ιάσι, ενώ στην Τρανσυλβανία έχουμε στοιχεία για το τυπογραφείο του Σιμπίου. Πόσα λειτούργούσαν στο Βουκουρέστι ή το Ιάσι θα το αναφέρουμε εν συνεχεία.

Στην πρωτεύουσα της Βλαχίας και αργότερα της Ρουμανίας, Βουκουρέστι, το πρώτο ελληνικό βιβλίο το οποίο τυπώθηκε και αναφέρει και πού ακριβώς είναι εκείνο του Μαξίμου του Πελοποννησίου, *Ἐγχειρίδιον κατὰ τοῦ σχίσματος τῶν Παπιστῶν*, το 1690.³ Στη σελίδα τίτλου διαβάζουμε ότι τυπώθηκε

2. Βλ. Dan Simonescu, «Le livre grec imprimé en Roumanie», *Symposium. L'époque phanariote, 21-25 Octobre 1970*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 138.

3. Για λόγους οικονομίας του χώρου δεν θα παρουσιάζουμε για κάθε βιβλίο ξεχωριστά και τον αύξοντα αριθμό με τον οποίο καταγράφεται στη ρουμανική ή την ελληνική βιβλιογραφία. Για την περίοδο 1642-1830 αντλήσαμε τα βασικά στοιχεία από το κλασικό έργο των Ioan Bianu Nerva Hodos Dan Simonescu, *Bibliografia Românească Veche* (= B.R.V.), τ. Α -Δ, Βουκουρέστι 1903-1944, καθώς και από το βιβλίο της Daniela Poenaru, *Contribuții la bibliografia românească veche*, Ταργκόβιστε 1973. Για την ελληνική

«Ἐν τῇ Αὐθεντικῇ Τυπογραφίᾳ τῇ ἐν Μπουκουρεστίῳ».⁴ Τα επόμενα δύο, του 1690 και του 1691, αναφέρουν απλώς ότι τυπώθηκαν στο Βουκουρέστι, π.χ. «Ἐν τῇ περιφήμῳ πόλει μπουκουρέστη τῆς Οὐγκροβλαχίας».⁵ Μία διαφοροποίηση, ἢ μία διευκρίνιση, γίνεται το 1693 όταν κυκλοφόρησε ένα ελληνο-ρουμανικό Ευαγγέλιο, το οποίο οι ειδικοὶ εκτιμούν πως αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα επιτεύγματα της ὅλης τυπογραφικῆς δραστηριότητας του Γεωργιανού ιερομονάχου Ανθίμου. Στη σελίδα τίτλου του αναφέρεται ὅτι «Ἐτυπώθη δὲ ἐν τῇ ἀγιωτάτῃ μητροπόλει τῆς οὐγκ(ρ)οβλαχίας».⁶ Ἡ Αὐθεντικὴ Τυπογραφία βρισκόταν λοιπόν, στην ἀρχὴ τουλάχιστον, στη Μητρόπολη.

Ἡ τυπογραφικὴ δραστηριότητα τόσο στο Βουκουρέστι ὅσο και στο Σναγκόβ και ἀργότερα στο Ράμνικ και στο Ταργκόβιστε συνδέεται με το ὄνομα του Ανθίμου, μίας ἀπὸ τις σημαντικότερες προσωπικότητες στα τέλη του ΙΖ' και στις ἀρχές του ΙΗ' αἰώνα, ἐμπιστου συνεργάτη του ηγεμόνα Κωνσταντίνου Μπραγκοβεάνου, ὁ οποίος ἀκολουθοῦσε μίαν πολιτικὴν στήριξη ὅλων των Ὀρθοδόξων που ζοῦσαν στην Ὀθωμανικὴ Αυτοκρατορία.⁷ Ἀρχικὰ φαίνεται πως τύπωσε μαζί με τον Μητροφάνη Γρηγορά εκ Δωδώνης, μετέπειτα Ἐπίσκοπο του Μπουζάου, και μάλιστα ὡς βοηθός του για να μάθει την τέχνη, ένα βιβλίο του Μελετίου Συρίγου,⁸ ἔπειτα τύπωσε ἄλλα πέντε, μεταξύ των οποίων τα δύο στα ελληνικά και το ένα ελληνο-ρουμανικό. Ἀπὸ το 1694 μετέβη στο Σναγκόβ, ὕστερα ἀπὸ ἀπαίτηση του ἴδιου του ηγεμόνα. Διαβάζοντας το τελευταίον βιβλίο του Γκαμπριέλ Στρέμπελ ἀντλήσαμε την εἰς πληροφορία σχετικά με τη μεταφορὰ ἢ ὄχι του τυπογραφικοῦ εξοπλισμοῦ ἀπὸ πόλη σε πόλη. Τουλάχιστον για το Σναγκόβ σε σχέση με το Βουκουρέστι πρόκειται για μεταφορὰ. Στο διάστημα 1694-1696, ἀναφέρει ὁ Στρέμπελ, ὁ Ἄνθιμος δεν τύπωσε κανένα βιβλίο.⁹ Πραγματοποίησε ἐπισκευές στη Μονή, μετέφερε τον τυπογραφικὸν εξοπλισμὸν ἀπὸ το Βουκουρέστι, ὀργάνωσε την τυπογραφικὴ τεχνολογία και ετοίμασε μίαν σχολὴν τυπογράφων. Ἐξάλλου ὁ Ἄνθιμος ἀναλαμβάνει και ηγούμενος της Μονῆς μέχρι το 1704. Ἐδῶ στο Σναγκόβ τύπωσε συνολικὰ 19

βιβλιογραφία χρησιμοποίησαμε το βιβλίο του Θωμά Παπαδόπουλου, *Ελληνικὴ βιβλιογραφία (1466 ci-1800)*, τ. Α'-Β', Ἀθήνα 1984-1986, ὅπου ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ να δεῖ και παλαιότερες σχετικὲς βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις.

4. Βλ. B.R.V., ὁ.π., τ. Α, ἀρ. 89, σ. 297

5. Στο ἴδιο, ἀρ. 90, σ. 298.

6. Στο ἴδιο, ἀρ. 95, σ. 328.

7 Για τον βίο του και την πολὺπλευρὴν του δραστηριότητα, βλ. τη μονογραφία που του ἀφιέρωσε ὁ Gabriel Ștrempel, *Antim Ivireanu*, Βουκουρέστι 1997.

8. .. *Κατὰ τῶν καλβινικῶν κεφαλαίων, και ἐρωτήσεων Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως, Ἀντιδόχου. Και, Δοσιθέου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων, Ἐγχειρίδιον κατὰ τῆς καλβινικῆς φρενοβλαβείας*. βλ. B.R.V., ὁ.π., ἀρ. 89, σ. 297 Το ὄνομά του δεν ἀναφέρεται πουθενά, βλ. Ștrempel, ὁ.π., σ. 67

9. Ștrempel, ὁ.π., σ. 85.

βιβλία: 7 ελληνικά, 9 ρουμανικά, ένα σλαβονικό, ένα ελληνο-ρουμανικό και ένα ελληνο-αραβικό. Το πρώτο ελληνικό είναι ένα *Ἀνθολόγιο*, 990 σελίδων, του έτους 1697. Παρουσιάζει ενδιαφέρον το σημείωμα στη σελίδα τίτλου,¹⁰ πως η χρηματοδότηση προήλθε από τον Γαλακτίωνα Βιδάλη, πρώην ηγούμενο της Μονής της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους, η καταγωγή του οποίου ήταν από την Τήνο. Διορθωτής ήταν ο Παναγιώτης από την ποντιακή Σινώπη. Το τελευταίο βιβλίο του ήταν μία *Θεία Λειτουργία* του 1701, με παράλληλο κείμενο ελληνικά και αραβικά, με έξοδα και προτροπή του ίδιου ηγεμόνα Κωνσταντίνου Μπραγκοβεάνου. Διορθωτής του ελληνικού κειμένου ήταν ο Ιγνάτιος ιερομόναχος από τη Χαλδεία. Ενώ ο Ἀνθιμος παρέμεινε ηγούμενος μέχρι το 1704, το καλοκαίρι του 1701 ο ηγεμόνας τον διατάζει να επιστρέψει στην πρωτεύουσα, για λόγους που δεν είναι ξεκάθαροι. Εγκατέστησε εκ νέου τα πιεστήρια στη Μητρόπολη, όπου συνέχισε μία —θεωρούμε εμείς— έντονη τυπογραφική δραστηριότητα. Από τα 12 βιβλία που τυπώνει μέχρι το 1705, τα 9 είναι ελληνικά, ένα είναι ελληνο-αραβικό, ένα ρουμανο-σλαβονικό και μόνο ένα είναι ρουμανικό. Αξιοσημείωτη είναι η συμμετοχή στο έργο της χρηματοδότησης, της μετάφρασης ή της διόρθωσης ορισμένων ελληνικών βιβλίων γνωστών Ελλήνων διανοουμένων. Το βιβλίο π.χ. του λογίου Σεβαστού Κυμινίτη, πρώτου καθηγητή στην Ηγεμονική Ακαδημία του Βουκουρεστίου, περί της Ορθόδοξης πίστης,¹¹ αφιερωμένο στον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Δοσίθεο, τυπώνεται με έξοδα του ποστέλνικου Γεωργίου Καστριώτη, ενώ τη διόρθωση αναλαμβάνει ο Ιωάννης Εφέσιος. Ἐνα άλλο βιβλίο του Πλουτάρχου, ... *Ἑλληνικῶν καὶ Ῥωμαϊκῶν Παραλλήλων*, 1704, μετάφραση από τα αρχαία ελληνικά στη δημώδη γλώσσα, που ετοίμασε ο Κωνσταντίνος, πρωτότοκος γιος του ηγεμόνα Μπραγκοβεάνου, κυκλοφόρησε με την επιμέλεια του δασκάλου τού μεταφραστή, Γεωργίου Μαϊώτα.¹² Στον πρόλογο¹³ του βιβλίου αυτού ο Ἀνθιμος υπογράφει για τελευταία φορά ως ιερομόναχος Ιβηρίτης και τυπογράφος στην Ηγεμονική Τυπογραφία του Βουκουρεστίου. Μετά από έναν χρόνο, στις 16 Μαρτίου του 1705, θα ανέβει στον επισκοπικό θρόνο του Ράμνικ. Τον ίδιο χρόνο τυπώνει πάλι στο Βουκουρέστι μία *Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἀγίοις Πατρὸς ἡμῶν Βησσαρίωνος*,¹⁴ όπου αναφέρει το νέο του αξίωμα, με έξοδα του ιερο-

10. Βλ. φωτογραφία της σελίδας τίτλου, Ştrempel, *ό.π.*, σ. 93.

11. Βλ. Σεβαστός Κυμινίτης, *Δογματικὴ διδασκαλία τῆς ἀγιωτάτης ἀνατολικῆς καὶ καθολικῆς Ἐκκλησίας*, Βουκουρέστι 1703· B.R.V., *ό.π.*, αρ. 140, σ. 450. Για τον ρόλο του ελληνικού τυπογραφείου στη στήριξη της Ορθοδοξίας, βλ. Cornelia Papacostea-Danielopolu, «L'imprimerie grecque des Pays Roumains et la défense de l'Orthodoxie aux XVIIe et XVIIIe siècles», *Revue Roumaine d'Histoire*, 1-2/1995, σ. 11-16.

12. Βλ. B.R.V., *ό.π.*, αρ. 146, σ. 460.

13. Στο *ίδιο*, σ. 460-461.

14. Στο *ίδιο*, αρ. 148, σ. 463.

μονάχου Ιγνατίου, ηγουμένου της Μονής Νουτσέτ, αφιερωμένη στα Μετέωρα, και με διορθωτή τον Μητροφάνη Γρηγορά από τη Δωδώνη.

Στο Ράμνικ, όπως είναι φυσικό, ο Άνθιμος έχει πολλές και διαφορετικές απασχολήσεις, τόσο διοικητικές όσο και επιστημονικές, μεταξύ των οποίων αναφέρω μόνο μία, τη μετάφραση λειτουργικών βιβλίων στα ρουμανικά. Γι' αυτό τον λόγο πήρε μαζί του τον τυπογραφικό εξοπλισμό που είχε βελτιώσει στο Σναγκόβ. Τυπώνει γενικά λίγα βιβλία και ακόμη λιγότερα στην ελληνική γλώσσα. 3 στα 9. Εξάλλου τυπώνει μόνο δύο χρόνια, το 1705 και το 1706. Τα 3 έντυπα στα ελληνικά είναι α. ο *Τόμος Χαράς*¹⁵ του Πατριάρχη Ιεροσολύμων Δοσιθέου, ογκωδέστατο, 810 σελίδων, β. ένα κείμενο του οικοδοδικού των γιων του ηγεμόνα, Γεωργίου Μαϊώτα¹⁶ και γ. έναν λόγο πανηγυρικό που εκφώνησε ο Ράδου Μπραγκοβεάνου, γιος του ηγεμόνα.¹⁷ Αρχές του 1708 ο Άνθιμος εκλέγεται, όπως ήθελε και ο Θεοδόσιος, ο οποίος μόλις είχε κοιμηθεί, Μητροπολίτης της Ουγγροβλαχίας. Δεν ξεχνά ωστόσο να τυπώνει βιβλία, αν και απέσυρε από το Ράμνικ όλο τον εξοπλισμό και δυσαρεστημένος από το περιβάλλον γύρω από τη Μητρόπολη του Βουκουρεστίου τον μεταφέρει στο Ταργκόβιστε. Εκεί τυπώνει, ως το 1715, 20 βιβλία, 6 από τα οποία στα ελληνικά. Το πρώτο, που κυκλοφορεί το 1709, και σημαντικό και ογκώδες, ονομάζεται *Βίβλος έναύσιος τήν άπασαν έκκλησιαστικήν Άκολουθίαν*.¹⁸ Αριθμεί περισσότερες από 1.600 σελίδες και είναι αφιερωμένο στον Οικουμενικό Πατριάρχη Αθανάσιο τον Ε' Διορθωτή ήταν ο πρεσβύτερος Μητροφάνης Γρηγοράς εκ Δωδώνης.¹⁹ Όλα τα έξοδα της εκτύπωσης βάρυναν τον Άνθιμο. Από τα 2 βιβλία που τυπώνει το 1710 αναφέρω την *Άκολουθία της άγιας Αικατερίνης, τό, τε Προσκνητάριον του άγιου Όρους Σινά*,²⁰ το οποίο, όπως αναφέρει η εισαγωγή, κυκλοφόρησε με έξοδα του Νικηφόρου Μαρθάλη Γλυκή από τον Χάνδακα της Κρήτης,²¹ ο οποίος κατά την πρώτη δεκαετία του ΙΗ' αιώνα ήταν ηγούμενος μονής στο Ράμνικ. Το 1713 τυπώνεται ένα σπάνιο βιβλίο, ένα τρίγλωσσο *Καταβασιάριο*, σλαβικό, ελληνικό και

15. Δοσιθέος Πατριάρχης Ιεροσολύμων, *Τόμος Χαράς εν φ περιέχονται αι επιστολαι Φωτίου του άγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως* βλ. Β.Ρ.Υ., ό.π., αρ. 149, σ. 463.

16. Γεώργιος Μαϊώτας, *Λόγος εις τό σωτήριον πάθος του Θεανθρώπου Λόγον* βλ. Β.Ρ.Υ., ό.π., αρ. 152, σ. 468.

17. Ράδου Μπραγκοβεάνου, *Λόγος πανηγυρικός εις τον εν Ίεράρχαις θαυματοργόν μέγαν Νικόλαον ...* βλ. Β.Ρ.Υ., ό.π., αρ. 153, σ. 469.

18. Στο ίδιο, αρ. 157, σ. 480.

19. Ο Γρηγοράς επιμελήθηκε τυπογραφικά και άλλα 3 βιβλία, το 1709, το 1710 και το 1715.

20. Βλ. Β.Ρ.Υ., ό.π., αρ. 159, σ. 481.

21. Βλ. ŞtrempeI, ό.π., σ. 286-287

ρουμανικό, από τον βοηθό του Ανθίμου, Γεώργιο Ραδοβίτσι,²² αλλά ταυτόχρονα και η γνωστή μετάφραση του βιβλίου του Anton Maria del Chiaro με τον ελληνικό τίτλο *Γνωμικά παλαιῶν τινῶν φιλοσόφων*,²³ αφιερωμένη στον ηγεμόνα Κωνσταντίνο Μπραγκοβεάνου. Τυπογράφος αλλά και χρηματοδότης υπήρξε ο Μάνος, γιος του Αποστόλη.²⁴ Το τελευταίο ελληνικό βιβλίο τυπωμένο στο Ταργκόβιστε είναι το *Συνταγμάτιον ... του Χρυσάνθου Νοταρά*, του 1715, με επιμέλεια του Γρηγορά.

Το ίδιο έτος έχουμε εκδόσεις τυπωμένες τόσο στο Βουκουρέστι, όπου για παράδειγμα τυπώνεται ένα έργο του ίδιου του Ανθίμου, *Νουθεσία Χριστιανοκοινοπολιτικά*, («ἐν τῇ ἀγιωτάτῃ Μητροπόλει»),²⁵ όσο και στο Ιάσι. Ας εξετάσουμε το Βουκουρέστι. Μετά το βιβλίο του Ανθίμου, το επόμενο, με έτος έκδοσης 1715, είναι το πολυσέλιδο βιβλίο του πατριάρχη Δοσιθέου, *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις Πατριαρχευσάντων*, το οποίο περιλαμβάνει 1.431 σελίδες,²⁶ δεν αναφέρει όμως πού τυπώθηκε. γράφει μόνο «Ἐν Βουκουρεστίῳ ... αὐθεντικῶ θρόνῳ».²⁷ Ο βιογράφος του Ανθίμου, Γκαμπριέλ Στρέμπελ, θεωρεῖ ωστόσο βέβαιη τη Μητρόπολη ως τόπο εκτύπωσης. Ενώ η *Ἱστορία ἱερά*, ἥτοι τὰ Ἰουδαϊκὰ του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου του ἐξ Απορρήτων τυπώθηκε «ἐν τῇ Σεβασμίᾳ Μονῇ τῶν Ἀγίων Πάντων» τον ίδιο χρόνο. Και ἐδῶ τίθεται το ἐρώτημα. ὑπῆρχαν στην ἴδια πόλη δύο τυπογραφεία που λειτουργοῦσαν ταυτόχρονα, στη Μητρόπολη και στη Μονή των Ἀγίων Πάντων (ἡ του Ανθίμου, επειδὴ την ἀνήγειρε ο ἴδιος μεταξύ 1713-1715 με δικὰ του σχέδια), Ἡ ἀπάντηση εἶναι καταφατική. Ο ἴδιος ο Ἄνθιμος, στον «Κανονισμό» λειτουργίας της Μονῆς του, στο δέκατο ἔβδομο κεφάλαιο, ἀναφέρει πως ἰδρυσε δύο τυπογραφεία ἐκεῖ. ἓνα με ρουμανικά στοιχεῖα και ἓνα με ελληνικά. Προκύπτει λοιπὸν πως ὑπῆρχαν ταυτόχρονα δύο τυπογραφεία στο Βουκουρέστι, τουλάχιστον για μικρὸ χρονικὸ διάστημα, που τύπωναν ελληνικά βιβλία.²⁸ Το ἔργο του Νικολάου Μαυροκορδάτου *Περὶ καθηκόντων βίβλος* ἀναφέρει στη σελίδα τίτλου ὅτι τυ-

22. Δεν σώθηκε ἀντίτυπο που να περιλαμβάνει σελίδα τίτλου ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἔργο· βλ. Ştrempele, ὁ.π., σ. 294-296.

23. Βλ. B.R.V., ὁ.π., ἀρ. 166, σ. 489.

24. Τύπωσε και ρουμανικά βιβλία· βλ. Ştrempele, ὁ.π., σ. 292, 297

25. Με τυπογράφο τον Διονύσιο Ἱερομόναχο του Φλώρου.

26. Ο πιο ογκώδης τόμος στην ἱστορία της ελληνικῆς τυπογραφίας της Βλαχίας. Τυπογράφος υπῆρξε ο Στόικα Ιακοβίτσι. Για τον βίο και τις δραστηριότητες του πατριάρχη Δοσιθέου, βλ. μεταξύ ἄλλων τη διδακτορική διατριβή του Dumitru Stăniloae, *Viața și activitatea patriarhului Dosofteiu al Ierusalimului și legăturile lui cu Țările Românești*, Cernăuți 1929.

27. Ἡ τυπογραφία, υποστηρίζει ο Στρέμπελ, εἶναι σίγουρα του Ανθίμου, παρ' ὅλο που δεν ἀναφέρεται τὸ ὄνομά του, φερμένη ἀπὸ τὸ Ταργκόβιστε· βλ. Ştrempele, ὁ.π., σ. 319.

28. Το διευκρινίζω αὐτὸ επειδὴ ταυτόχρονα σε ἄλλα σημεία της πόλης λειτουργοῦσαν τυπογραφεία που τύπωναν μόνο ρουμανικά βιβλία.

πώθηκε το 1719 στη Μονή Ανθίμου. Μεταγενέστερα βιβλία, όπως δύο του 1728, δεν αναφέρουν παρά μόνο την πόλη, χωρίς λεπτομέρειες για το μέρος όπου βρισκόταν το τυπογραφείο. Σημειώνουν το Βουκουρέστι, έδρα του αυθεντικού θρόνου. Η παρουσία του ιερέα Στόικα Ιακωβίτσι ως τυπογράφου μας δημιουργεί την υποψία ότι οι εκδόσεις πραγματοποιήθηκαν τουλάχιστον μετά το 1719 στη Μητρόπολη. Ευτυχώς μία έκδοση *Ἀκολουθιῶν*²⁹ του 1736 είναι άκρως κατατοπιστική. Γράφει στη σελίδα τίτλου «Ἐν τῇ κατὰ τὸ Βουκουρέστιον Ἀγιωτάτῃ Μητροπόλει, ἐν ἔτει τῷ σωτηρίῳ 1736, παρὰ τοῦ αἰδεσιματώτου ἐν ἱερεῦσι Στόικα Ἰακωβίτζη τοῦ Τυπογράφου». Το ίδιο, τόσο ως προς το τυπογραφείο, όσο και ως προς το όνομα του τυπογράφου, αναφέρει και μία έκδοση του 1749, η *Σύνοψις εὐχῶν ἐκ τοῦ Ψαλτηρίου*. Οι εκδόσεις στη Μητρόπολη συνεχίζονται και το 1759.³⁰

Το 1767, η *Ὁρθόδοξος Ὁμολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας* τυπώνεται («ἐν τῇ Νεοσυσταθείσῃ Τυπογραφίᾳ τοῦ Ὁρθοδόξου Γένους τῶν Ῥωμαίων, ἐν Βουκουρεστίῳ»). Ἐνᾶν χρόνον αργότερα η επωνυμία είναι «ἐν τῇ Νεουρηγθεισῇ Τυπογραφίᾳ» ἢ «ἐν τῇ Νέα Τυπογραφίᾳ», όπως επίσης σε βιβλία τυπωμένα το 1783 ἢ 1784. Πρόκειται, καθώς αναφέρει ο Κώστας Στάικος,³¹ για τυπογραφία που αγόρασε ο ηγεμόνας Αλέξανδρος Γ' Γκίκας από τη Γαλλία και τα έξοδα κάλυπτε το Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων. Παράλληλα λειτουργούσε και εκείνη στη Μητρόπολη, καθώς αναφέρουν εκδόσεις του 1769 ἢ του 1780, όπως το *Συνταγματίον Νομικὸν* του Αλεξάνδρου Ὑψηλάντη.

Το 1783 εμφανίζεται μία νέα τυπογραφία όπου τυπώνονται μέχρι το 1789 μερικά ελληνικά βιβλία, μεταξύ των οποίων το *Μέγα Ἀλφαβητάριον* του Μιχαήλ Παπαγεωργίου και το έργο του Bauer *Περιγραφή τῆς Βλαχίας*. Πρόκειται, όπως αναγράφεται στη σελίδα τίτλου του βιβλίου του Μανολάκη Περσιάνου, για τη «νεοσυσταθείσα Τυπογραφία δι' Αὐθεντικῆς ὑπερασπίσεως, κατὰ

29. Βιβλίον περιέχον τὰς Ἱερὰς Ἀκολουθίας τοῦ Ἁγίου ἱερομάρτυρος Χαλαλάμπου τοῦ θαυματουργοῦ, τῆς Ὁσίας Ματρώνης τῆς Χιοπολίτιδος, τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Σπυρίδωνος Ἐπισκόπου Τριμυθούντος τοῦ θαυματουργοῦ· βλ. B.R.V., τ. Β', αρ. 214, σ. 51

30. Ο Mircea Tomescu αναφέρει την ύπαρξη ενός τυπογραφείου στη Μονή του Αγίου Σάββα, όπου εργάστηκε ο ίδιος ως τυπογράφος. Και το τυπογραφείο και το Μοναστήρι, η ανέγερση του οποίου ολοκληρώθηκε το 1709-1710, ήταν αφιερωμένα στο Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων. Το αρχικό σχέδιο ήταν να είναι εφοδιασμένο μόνο με ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία, ενώ αργότερα, μετά το 1723, προστέθηκαν και ρουμανικά στοιχεία και τυπώθηκαν ρουμανικά βιβλία. Ως προς τα ελληνικά δεν έχει εντοπιστεί κανένα βιβλίο που να αναφέρει ότι τυπώθηκε εκεί, βλ. *Istoria cărții românești de la începuturi pînă la 1918*, Βουκουρέστι 1968, σ. 97

31. Βλ. το κείμενό του με τίτλο «Τα Πρώτα “Αυτόνομα” Κέντρα του Ελληνισμού στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες της Μολδαβίας και της Βλαχίας», *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999)*, κατάλογος έκθεσης, Βουλή των Ελλήνων, (επιμ.) Κ. Σπ. Στάικος Τ. Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα 2000, σ. 90.

τὴν Ζωοδόχον Πηγὴν τοῦ τζεσμέ, τὴν ἐν Βουκουρεστίῳ».³² Αναφέρεται στο ἔτσι λεγόμενο «Τσεσμέ», δηλαδή ἡ βρύση, του Μαυρογένη. Για μερικά χρόνια αναφερόταν ὡς «νεοσυσταθεῖσα». Εἶναι ἀλήθεια ὅτι καὶ τα βιβλία εἶναι ἐξαιρετικά λίγα, ὅλα κοσμικά. Τι ἦταν ὁμως στὴν οὐσία, Ὅπως ἀντλούμε ἀπὸ το βιβλίο του Μίρτσα Τομέσκου, ἦταν ἓνα τυπογραφικὸ ἐργαστήριον, ἰδιοκτησία των ἀδελφῶν Νικολάου καὶ Ἰωάννη Λαζάρου ἀπὸ τα Ἰωάννινα.³³

1820. Ἐνα *Ψαλτήριον*, καθὼς καὶ μία *Συλλογὴ διαφόρων τραγωδιῶν* τυπώνονται σε ἄλλο νεοσύστατο τυπογραφεῖο, το ὁποῖο ἀνηγέρθη το 1817 ἀπὸ ἰδιώτες: τον ἰατρὸ Κωνσταντῖνο Καρακάση, τον Ραδουκάνου Κλιντσεάνου καὶ τον Δημητράκη Τοπλιτσεάνου. «Νεοσύστατο» λεγόταν καὶ το 1823. Καὶ πάλι λίγα βιβλία τυπώθηκαν ἐκεῖ. Τον ἴδιο χρόνο ὁ Πέτρος Μανουήλ ἀπὸ τὴν Ἐφεσο, καθηγητὴς στὴ Μουσικὴ Σχολὴ του Βουκουρεστίου, ἰδρύει τὴν πρώτη μουσικὴ τυπογραφία, «για να μὴ κουράζονται ὅσοι σπουδάζουν μουσικὴ να ἀντιγράφουν χειρόγραφα»,³⁴ ὅπως ἀναφέρεται. Τα μουσικά σύμβολα δημιουργήθηκαν με τὴ βοήθεια του Σεραφεῖμ Χριστοδοῦλου. Λειτουργήσαν λοιπὸν στο Βουκουρέστι ἀπὸ τα τέλη του ΙΖ' αἰῶνα ὡς το 1821 πέντε ἢ ἕξι ἐλληνικά τυπογραφεία καὶ ἓνα μουσικὸ.

Ἀς ἐξετάσουμε τώρα τι συμβαίνει στο Ἰάσι. Το πρῶτο ἐλληνικὸ τυπογραφεῖο για το ὁποῖο διαθέτουμε στοιχεῖα εἶναι ἐκεῖνο που ἐγκαταστάθηκε στὴ Μονὴ των Τριῶν Ἱεραρχῶν, με τὴν ἀνέγερσή της. Κυκλοφόρησε μόνον ἓνα βιβλίο, το *Διάταγμα τοῦ Πατριάρχου Παρθενίου*, το 1642, ἀπὸ το ὁποῖο σώζονται ἀντίτυπα στο Παρίσι καὶ στὴ Ρώμη.³⁵ Μετά ἀπὸ κάποιον χρονικὸ διάστημα, πιθανόν στα 1650, το τυπογραφεῖο, μαζί με το σχολεῖο το ὁποῖο ἦταν ἐγκατεστημένο ἐκεῖ, κἀκηκε σε πυρκαγιὰ που προκλήθηκε ἀπὸ ἐπιδρομὴ των Τατάρων. Το 1682 ἀρχίζει να λειτουργεῖ στὴ Μονὴ των Ἁγίων Ἀποστόλων, ὀνομαζόμενη καὶ Τσετατζούια ἀπὸ το ὄνομα του λόφου ὅπου βρισκόταν, ἓνα ἐλληνικὸ τυπογραφεῖο, το ὁποῖο ἰδρύθηκε ἐπὶ ἡγεμονίας του Γεωργίου Δούκα ἀπὸ τον Πατριάρχην Ἱεροσολύμων Δοσίθεο.³⁶ Τα ἐξόδα ἐκτύπωσης κάλυπτε πότε το Πατριαρχεῖο, πότε ντόπιοι ἄρχοντες, ἔτσι ὥστε τα βιβλία αὐτά να διανέμονται δωρεάν. Ἐνα ἀπόσπασμα ἀπὸ κείμενο του πατριάρχην Δοσιθέου ἀναφέρει. «Το 1681 εὐρισκόμενος στο Ἰάσι διαπίστῶσα ὅτι οἱ Μολδαβοὶ εἶχαν τυπογραφεῖο ἐνὼ οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχαν καθόλου καὶ στενοχωριόμουνα. Ὁ Θεὸς ὁμως, ὁ ὁποῖος

32. Βλ. Β.Ρ.Υ., τ. Β', ἀρ. 532, σ. 333.

33. Βλ. Στάικος, ὁ.π., σ. 91

34. Tomescu, ὁ.π., σ. 122.

35. Βλ. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία ...*, τ. Β', ἀρ. 4671, σ. 348.

36. Βλ. το ἄρθρο του ierod. Mitrofan Băltuță με τίτλο «Tipografia greacă de la Mănăstirea Cetățuia», *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, 7-8/1972, σ. 577-588.

κατευθύνει όλες τις καλές πράξεις, έκανε έτσι ώστε ήλθε σε μας ο Ρουμάνος μοναχός ονόματι Μητροφάν, στον οποίον και δώσαμε 60 λεί και ο οποίος ανήγειρε νέο τυπογραφείο». ³⁷ Η θεματική των βιβλίων στήριζε την Ορθοδοξία και ήταν αντικαθολική. Το πρώτο βιβλίο ήταν του Πατριάρχη Ιεροσολύμων Νεκταρίου, με τίτλο *Ἀντίρρησης περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ Πάπα*, το οποίο και μοιράστηκε δωρεάν στους αναγνώστες, ενώ το δεύτερο του Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Συμεών, με τίτλο *Κατὰ αἰρέσεων*. Μέχρι το 1698 τυπώθηκαν εκεί 8 βιβλία, με τελευταίο το γνωστό ρουμανο-ελληνικό φιλοσοφικό έργο του ηγεμόνα Δημητρίου Καντεμίρ με τίτλο «Το Διβάνι». Τα περισσότερα φέρουν μόνο τον τόπο της εκτύπωσης, «ἐν Ἰασίῳ» για παράδειγμα, ή «ἐν τῇ περιφήμῳ πόλει τοῦ Ἰασίου», και όχι το τυπογραφικό κέντρο. Η τυπογραφική δραστηριότητα στην Τσετατζούια σταματά το 1698, χωρίς να γνωρίζουμε την αιτία. Κανείς από τους ιστορικούς της πόλης δεν έχει ασχοληθεί με τους λόγους της διακοπής της λειτουργίας του τυπογραφείου. Ἴσως εξαιτίας μιας πυρκαγιάς ή πολιτικών ταραχών. Μετά το 1698 και για δεκαεπτὰ χρόνια δεν τυπώθηκε κανένα βιβλίο στα ελληνικά στο Ιάσι. Η επόμενη έκδοση είναι του 1715, περιλαμβάνει κείμενα του Ιωάννη Δαμασκηνού ³⁸ και τυπώθηκε στο τυπογραφείο που ήταν εγκατεστημένο στη γνωστή Μονή του Αγίου Σάββα, η οποία αποτελούσε από το 1625 μετόχι του Παναγίου Τάφου. Το 1714, επί ηγεμονίας του Νικολάου Μαυροκορδάτου, ιδρύθηκε εκεί σχολείο και τυπογραφείο, τα οποία λειτουργούσαν υπό την επίβλεψη του Πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρυσάνθου και των ηγουμένων των μονών που ήταν αφιερωμένες στον Πανάγιο Τάφο. Από τα Ιεροσόλυμα ίσως ήρθαν και οι τυπογράφοι. Υπάρχει το ενδεχόμενο, επειδή και οι δύο μονές, Τσετατζούια και Αγίου Σάββα, ήταν αφιερωμένες στο ίδιο Πατριαρχείο, η τυπογραφική εγκατάσταση για τα ελληνικά βιβλία να πέρασε στη Μονή του Αγίου Σάββα. Βιβλία τυπώθηκαν ωστόσο πολύ λίγα — στα ελληνικά μόνον αυτό που προανέφερα. Ο Ν. Α. Μπογνάν γράφει στη γνωστή του μονογραφία, ³⁹ πως ούτε το σχολείο ούτε το τυπογραφείο είχαν μεγάλη διάρκεια. Ένας από τους λόγους, όπως αναφέρει, ήταν ότι μετά τον θάνατο του Χρυσάνθου, το 1731, ούτε ο επόμενος πατριάρχης ούτε οι ηγούμενοι των αφιερωμένων μονών έδειξαν το ίδιο ενδιαφέρον, παρ' όλο που η καλή τους λειτουργία προβλεπόταν στις σχετικές ρυθμίσεις του Χρυσάνθου και των ηγεμόνων.

1752. Ελληνικό βιβλίο του Νικολάου Χιλιοδρομέα, με τίτλο *Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Τιμοθέου*, τυπώνεται σε ιδιωτικό τυπογραφείο το οποίο ίδρυσε το

37 Ὁ.π., σ. 580.

38. Βλ. Β. R. V., τ. Α', αρ. 174, σ. 501.

39. Ν. Α. Bogdan, *Oraşul Iaşi. Monografie istorică şi socială ilustrată*, Ιάσι 1913, σ. 214.

1743 ο τυπογράφος Δούκας Σωτήρης από τη Θάσο (ρουμανικά Δούκα Σοτίριοβιτσι).⁴⁰ Το 1756 ο Δούκας τύπωσε τους *Λόγους εις την Μεγάλην Τεσσαρακοστήν*, που υπογράφει ο Νικόλαος Μαυροειδής. Ήταν το πρώτο ιδιωτικό τυπογραφείο το οποίο λειτούργησε στην πρωτεύουσα της Μολδαβίας, Ιάσι, και δεν έχουμε στοιχεία για την ύπαρξή του μετά το 1756. Ο ίδιος το 1759, στο 'Αγιον Όρος πλέον, τύπωσε ένα βιβλίο του Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτη.⁴¹

1786. Έτος σταθμός. Μετά από τριάντα χρόνια τυπώνεται ένα ελληνικό βιβλίο στο Ιάσι, σε άγνωστο τυπογραφείο που φέρει δύο ονόματα. του Μιχαήλ Ρω και του Γεωργίου Χατζη-Δήμου. Συγγραφέας του βιβλίου είναι ο ηγεμόνας Νικόλαος Μαυροκορδάτος και τίτλος του *Λόγος κατά νικητιανής*, σε επανέκδοση.

1809. *Συναπταί, και Έκτενείς λεγόμενοι εν καιρῶ πολέμου ...* Είναι ο τίτλος του επομένου βιβλίου, που τυπώνεται αυτή τη φορά στο Τυπογραφείο της Μητρόπολης Μολδαβίας, με επιμέλεια του γνωστού Αγιορείτη και μελλοντικού Φιλικού Γρηγορίου Μητροπολίτη Ειρηνουπόλεως, ηγουμένου της Μονής Γκόλιας. Το τυπογραφείο αυτό είχε εκμισθωθεί από το 1778 μέχρι το 1794 στον ιερέα —έπειτα πρωτοϊερέα— Μιχαήλ Στριλμπίτζκι. Το 1794, όταν μητροπολίτης ήταν ο Ιάκωβος Σταμαάτης, η Μητρόπολη άρχισε να εκδίδει με δικά της έξοδα βιβλία τυπωμένα στο «νέο τυπογραφείο». «Νέο» στον βαθμό που ο Στριλμπίτζκι είχε πάρει μαζί του μέρος του εξοπλισμού, το οποίο αντικαταστάθηκε. Απ' ό,τι ξέρουμε το βιβλίο αυτό είναι το μόνο που τυπώθηκε στα ελληνικά πριν από το 1812.

1812. Έτος λειτουργίας —ως το 1821— του ελληνικού τυπογραφείου του Ιασίου στη Μονή των Τριών Ιεραρχών. Λεπτομέρειες μας πρόσφερε ο Νέστορ Καμαριάνο σε άρθρο του το 1966.⁴² Ιδρύθηκε μετά από αίτημα δέκα Ελλήνων και Ρουμάνων εμπόρων του Ιασίου προς το Ντιβάνι της Μολδαβίας και σκοπός του ήταν «τὸ καλὸ τῆς πατρίδας καὶ ἡ μόρφωση τῆς νεολαίας».

Το πρώτο βιβλίο που τυπώνεται εκεί το 1813 είναι η *Σύνοψις μεγάλη τῆς νυχθημέρου Ἀκολουθίας*, στο τέλος του οποίου δημοσιεύεται και ο κατάλογος των συνδρομητῶν «τῆς ἐν Ἰασίῳ νεοσυστάσεως Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας», με πρώτο τον πρίγκιπα Σκαρλάτο Γκίκα, έφορό της. Στον τρίτο τόμο της βιβλιογραφίας των Bianu-Hodos - Simonescu εντόπισα συνολικά, μαζί με το προαναφερόμενο, 16 ελληνικά έντυπα. Τα περισσότερα αναφέρουν ότι

40. Για τις δραστηριότητες του Δούκα, βλ. την ανακοίνωσή μου στο Α Διεθνές Συνέδριο Βαλκανικών Ιστορικών Σπουδῶν «Η Καβάλα και τα Βαλκάνια» (Καβάλα, 20-22 Σεπτεμβρίου 2001), με τίτλο «Ο Θάσιος τυπογράφος Δούκας σε ρουμανικές πηγές». Για το συγκεκριμένο βιβλίο, βλ. B.R.V., τ. Δ', αρ. 108, σ. 71-72.

41. Βλ. Στάικος, *ό.π.*, σ. 105 και 118.

42. Με τίτλο «Nouvelles informations sur la création et l'activité de la typographie grecque de Yassy (1812-1821)», *Balkan Studies* 7 (1966), σ. 61-76.

τυπώθηκαν «έν τῇ Ἑλληνικῇ Τυπογραφίᾳ». Πιο αναλυτικά αναγράφεται στον *Πολιτικὸ Κώδικα τῆς Μολδαβίας*: «Ἐν τῷ νεουργηθέντι Ἑλληνικῷ Τυπογραφείῳ. Ἐνδον τοῦ Ἱεροῦ Μοναστηρίου τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν». Ακολουθούν το 1821 τρεις προκηρύξεις του Αλεξάνδρου Ὑψηλάντη, ὅπου δεν αναφέρεται ὁ τόπος τοῦ τυπογραφείου. Θα ἤθελα ἐδῶ να σημειώσω πως το 1820 ὁ Ἰωάν Πράλε ἐξέδωσε μάλλον στο Ἰάσι ἓνα βιβλίον με παράλληλον κείμενον ἑλληνικὰ καὶ ρουμανικὰ, με τίτλον Ἐπιτάφιοι, ἐνῶ μία τέταρτη προκήρυξη τοῦ Ὑψηλάντη εἶναι καὶ αὐτὴ δίγλωσση. Προφανῶς μετὰ τον Φεβρουάριον τοῦ 1821 το τυπογραφεῖον αὐτὸ κλείνει. Ἐχομε, λοιπόν, συνολικὰ στο Ἰάσι ἀπὸ το 1642 ἕως το 1821 ἐπτὰ τυπογραφεῖα, ἀπὸ τα ὁποῖα δύο λειτούργησαν στη Μονὴ των Τριῶν Ἱεραρχῶν με 280 χρόνια διαφορά.

Βιβλία στην ἑλληνικὴ γλῶσσα ἔχουν τυπωθεῖ λοιπόν στο Βουκουρέστι, στη Μονὴ Σναγκόβ, στο Ταργκόβιστε, στο Ράμνικ καὶ στο Ἰάσι.

Ὅπως ἐπισήμανα καὶ στην ἀρχή, στον συνολικὸν ἀριθμὸν των ἐκδόσεων περιλαμβάνονται καὶ ἐκδόσεις δίγλωσσες ἢ τρίγλωσσες. Ἀπὸ αὐτές θα ἀναφερθῶ στις *Καταβασίες* που τυπώθηκαν στο Σιμπίου, πόλη της Τρανσυλβανίας, ἑλληνικὰ καὶ ρουμανικὰ, στο τυπογραφεῖον τοῦ Ἰωάννη Μπαρτ το 1803, το 1812 καὶ το 1817, ἀλλὰ καὶ στη Βούδα, στο τυπογραφεῖον τοῦ ἐκεῖ Πανεπιστημίου, το 1818. Στην ἴδια πόλη εἶχε τυπωθεῖ καὶ νωρίτερα, το 1809, ἓνα βιβλίον τοῦ Γεωργίου Κωνσταντίνου Ρόζα, ρουμανικὰ καὶ ἑλληνικὰ, ἐνῶ το 1816 κυκλοφόρησε ἐκεῖ μία τρίγλωσση ἐκδοσις Ἐπιτάφιοι τοῦ μικροῦ Ἁγιασμοῦ ρουμανικὰ, σλαβονικὰ καὶ ἑλληνικὰ. Ἐκδοσις τρίγλωσση, ἑλληνικὰ, ρουμανικὰ καὶ βουλγαρικὰ αὐτὴ τη φορὰ, εἶναι καὶ ἓνα Ἀλφαβητάριον που συνέταξε ὁ Μανόλε Βασίλιε το 1827

Φ. Μ.

Το ἑλληνικὸ ἐντύπον στη Ρουμανία (1831-1918)

Ἐχοντας ὑπόψη μας τον ρόλον των Ἑλλήνων στην ἀνάπτυξη της παιδείας καὶ τοῦ ρουμανικοῦ πολιτισμοῦ, την ἐπιρροή τους στα πνευματικὰ δρώμενα των ρουμανικῶν χωρῶν καὶ ἐπειτα της Ρουμανίας, τον ρόλον τους στη διάδοσιν τοῦ δικοῦ τους πολιτισμοῦ ἢ των δυτικῶν ἔργων στον ἴδιον γεωγραφικὸν χώρον, Ρουμάνοι καὶ Ἕλληνες διανοούμενοι ἀσχολήθηκαν ἐντατικὰ με τις προαναφερόμενες πτυχές. Ἀπὸ την ἀπόψη της βιβλιογραφίας στοιχεῖα γιὰ το ἑλληνικὸ ἐντύπον αὐτῆς της περιόδου ἀντλούμε κυρίως ἀπὸ τρία ἔργα. δύο που συνέταξαν ἓνας παλαιὸς καὶ ἓνας σύγχρονος ἑλληνιστής, καὶ ἓνα τρίτον, τετράτομον συλλογικὸν ἔργον. Πρόκειται γιὰ τον Κωνσταντίνον Ἐρμπιτσεάνου⁴³ καὶ την Κορνέλια

43. Βλ. *Bibliografia greacă sau cărțile grecești imprimate în Principatele române în epoca fanariotă și dedicate domnilor și boierilor români*, Βουκουρέστι 1903. Περιλαμβάνει μόνον 16 τίτλους βιβλίων που τυπώθηκαν μετὰξὺ 1831-1918.

Παπακόστεα-Δανιελόπουλου.⁴⁴ Το συλλογικό έργο περιγράφει όλη την τυπογραφική δραστηριότητα στη Ρουμανία μεταξύ 1831-1918.⁴⁵

Αυτά τα έργα, τα περισσότερα από τα οποία περιλαμβάνουν τους ελληνικούς τίτλους σε ρουμανική μετάφραση (περίπτωση του βιβλίου της Παπακόστεα-Δανιελόπουλου) μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για μία συστηματική καταγραφή όλων —περισσότεροι από 300 τίτλους σύμφωνα με τις δικές μου έρευνες— των ελληνικών βιβλίων που κυκλοφόρησαν σ' αυτό το διάστημα στον ρουμανικό χώρο.⁴⁶ Η πραγματοποίησή της θα πρόσφερε στους Έλληνες ερευνητές στοιχεία για ιστορικές και φιλολογικές μελέτες γύρω από το ελληνικό έντυπο στη Ρουμανία, στον βαθμό που δεν έχουν στη διάθεσή τους όλους τους τίτλους,⁴⁷ για την ιστορία των ελληνικών κοινοτήτων στη Ρουμανία, για την ιστορία του ελληνικού εντύπου γενικότερα, για τις προσωπικότητες (κοσμικές και εκκλησιαστικές) οι οποίες το ενίσχυσαν, για τον ρόλο των Ελλήνων στη διάδοση του δικού τους πολιτισμού και του δυτικού στη Ρουμανία, κλπ.

Ως προς το περιεχόμενο των ελληνικών εντύπων, εάν μέχρι το 1830 τυπώνονταν κυρίως εκκλησιαστικά ή νομικά βιβλία, στη συνέχεια οι εκδόσεις έχουν ποικίλο περιεχόμενο: ελληνική λογοτεχνία, μεταφράσεις έργων από τα αρχαία ελληνικά στη δημώδη γλώσσα, μεταφράσεις από τη δυτική λογοτεχνία στα νέα ελληνικά, σχολικά εγχειρίδια, λεξικά, διάλογοι, φιλοσοφία, γλωσσολογία, φιλολογία, θρησκεία, πολιτική, διοίκηση, νομική, ιατρική, γεωγραφία, αγρονομία, πολιτική, πρακτικές συμβουλές. Δεν διακρίνονται για το υψηλό τους επιστημονικό επίπεδο, ωστόσο έχουν σκοπό να ικανοποιήσουν τις πνευματικές και διδακτικές ανάγκες των Ελλήνων της Ρουμανίας αλλά και των Ρουμάνων πολιτών. Αξιοσημείωτο είναι και το ενδιαφέρον για την ποιότητα των έργων που τυπώνονται. σχεδόν σε κάθε τόμο υπάρχει και πίνακας διορθώσεων.

Από χρονολογικής πλευράς διακρίνονται δύο περίοδοι όπου η τυπογραφική παραγωγή φτάνει στο μέγιστο των δυνατοτήτων· η πρώτη γύρω στα 1847 και η δεύτερη προς τα τέλη του ΙΘ' αιώνα (1897-1898).

44. Βλ. Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Comunitățile grecești din România*, Βουκουρέστι 1996, η οποία περιγράφει 173 τίτλους βιβλίων που τυπώθηκαν στο προαναφερμένο διάστημα.

45. Βλ. *Bibliografia Româneasca Modernă* (=B.R.M.), τ. Α'-Δ', Βουκουρέστι 1984-1996, το οποίο περιλαμβάνει πολλούς τίτλους στα ελληνικά.

46. Εκτός από την καθ' εαυτήν περιγραφή η προτεινόμενη εργασία θα μπορούσε να περιλάβει τη σελίδα τίτλου σε φωτογραφία, τα αφιερωτικά κείμενα, τους προλόγους και τους επιλόγους, τους καταλόγους των συνδρομητών, τις ενθυμήσεις, στοιχεία για την κυκλοφορία των εντύπων, τις συλλογές όπου φυλάσσονται σήμερα, βιβλιογραφικά στοιχεία, κλπ.

47. Επιπλέον μία ακόμη δυσκολία για τους Έλληνες μελετητές είναι το γεγονός ότι οι 173 τίτλοι που καταγράφει η Κορνέλια Παπακόστεα-Δανιελόπουλου είναι μεταφρασμένοι στα ρουμανικά.

Ως προς τα τυπογραφικά κέντρα σημειώνουμε τα πιο σημαντικά: Βουκουρέστι, Βραΐλα, Γαλάτζι, Κωνσταντζα, Ιάσι, Τούλτσα, Σιμπίου, Τσεναούτζι (πόλεις όπου οι ελληνικές κοινότητες είχαν και οικονομική δύναμη και πνευματικές ενασχολήσεις). Η πρωτεύουσα βρισκόταν ασφαλώς στην πρώτη θέση ως προς την εκτύπωση ελληνικών βιβλίων την περίοδο αυτή.⁴⁸

Τα περισσότερα έντυπα είναι γραμμένα στην ελληνική γλώσσα, αλλά υπάρχουν και αρκετά δίγλωσσα έργα (ελληνικά και ρουμανικά) ή ακόμη και τρίγλωσσα.⁴⁹ Στην περίπτωση λεξικών, μεθόδων ή εγχειριδίων, εκτός από το γεγονός ότι είναι δίγλωσσα παρουσιάζει ενδιαφέρον η δικαιολόγηση της εκτύπωσης εκ μέρους των συγγραφέων. Εάν είναι Έλληνες, αναφέρουν την επιθυμία να βοηθήσουν τους Ρουμάνους στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας. Αντιθέτως, εάν είναι Ρουμάνοι, στόχος τους είναι, όπως σημειώνουν, να μάθουν πιο εύκολα οι Έλληνες τη ρουμανική γλώσσα. Η προσπάθεια αυτή των συγγραφέων είναι και συνεχής και έντονη. Το 1872 στο Γαλάτζι, για παράδειγμα, ο Γ Παμπούκης εξέδωσε μία Μέθοδο του Ollendorf, γραμμένη στη δημόδη ελληνική γλώσσα, «για να τη μάθουν οι Ρουμάνοι σε μερικούς μήνες».⁵⁰ Προκειμένου να διευκολύνουν τους Ρουμάνους αναγνώστες οι συγγραφείς των *Ελληνο-ρουμανικών διαλόγων* (Ιάσι 1847) τυπώνουν τις ελληνικές λέξεις με μολδαβικά (= ρουμανικά) στοιχεία.⁵¹

Στην εισαγωγή του στο έργο *Ελληνική Χρηστομάθεια*, το οποίο εκδόθηκε το 1861 στο Βουκουρέστι,⁵² με ρουμανικές υποσημειώσεις, ο Ιωάννης Κολοκοτίδης, καθηγητής Ελληνικών στο Γυμνάσιο του Αγίου Σάββα, εξηγεί ότι για τους Ρουμάνους, γνώστες των λατινικών, η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας είναι πιο εύκολη. Από την άλλη η πλούσια ιστορία των Ελλήνων και η γλώσσα τους, η οποία έγινε η βάση όλων των επιστημών καθώς και παγκόσμια γλώσσα όλων των διανοουμένων, κάνουν αναγκαία την εκμάθηση των ελληνικών για τους Ρουμάνους, οι οποίοι επιθυμούν να έχουν πιο έγκυρες γνώσεις.

Πολλά από τα ελληνικά εγχειρίδια⁵³ εγκρίθηκαν από την Εφορία της Δημόσιας Εκπαίδευσης ως σχολικά εγχειρίδια για όλα τα σχολεία τα οποία λειτουργούσαν στον ρουμανικό χώρο, όπου εκτιμήθηκαν ιδιαίτερα. Σημειώνω ότι ορισμένοι από τους μαθητές των Ηγεμονικών Ακαδημιών έγιναν καθηγητές στα ρουμανικά σχολεία.

Οι κατάλογοι των συνδρομητών που δημοσιεύονται στο τέλος των βιβλίων

48. Έχω ταυτίσει ήδη περισσότερους από 100 τίτλους.

49. Όπως το *Γαλλο-Ελληνο-Ρουμανικό Λεξικό*, Βουκουρέστι 1835.

50. Βλ. Β.Ρ.Μ., τ. Γ', αρ. 43199, σ. 718.

51. Βλ. Β.Ρ.Μ., τ. Β', αρ. 17518, σ. 83.

52. Βλ. Β.Ρ.Μ., ό.π., αρ. 30827, σ. 879.

53. Όπως για παράδειγμα εκείνο του Ιωάννη Κολοκοτίδη.

περιλαμβάνουν, εκτός από τα ονόματα των Ελλήνων που ενδιαφέρονταν για την απόκτησή τους ή για τη στήριξη της εκτύπωσής τους, και ονόματα γνωστών Ρουμάνων διανοουμένων.⁵⁴

Τα τυπωμένα στις ρουμανικές χώρες (και έπειτα στη Ρουμανία) ελληνικά βιβλία διαδόθηκαν σε έναν ευρύτατο γεωγραφικό χώρο, λόγω μίας παλιάς πολιτιστικής παράδοσης. Οι συνδρομητές προέρχονταν από διάφορες ρουμανικές πόλεις: Βουκουρέστι, Γαλάτζι, Τζιούρτζιου, Βραϊλα, Κοράμια, Ζίμνιτσα, Πλοϊέστι, Ολτένιτσα, Τούρνου Μαγκουρέλε, Σουλίνα, Μπουζάου, Κραγιόβα, Καλαφάτ, Τούρνου Σεβερίν, Καλαράσι, Μπακάου, αλλά και από άλλες ευρωπαϊκές πόλεις: Κωνσταντινούπολη, Αθήνα, Ιωάννινα, Οδησός, Σωζόπολη, Σμύρνη, Μόσχα, Ισμαήλ, Σόφια, Λειψία.

Τα περισσότερα ελληνικά έντυπα που φυλάσσονται σήμερα στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας προέρχονται από τη Βιβλιοθήκη του Κολεγίου του Αγίου Σάββα, από την Κεντρική Κρατική Βιβλιοθήκη, από ιδιωτικές δωρεές,⁵⁵ από κατά νόμον κατάθεση, από μεταγενέστερες αγορές.

Για το τέλος της ανακοίνωσης αυτής ταιριάζουν νομίζω τα λόγια του γνωστού ελληνιστή Δημοσθένη Ρούσσου: «Η ελληνική πνευματική κίνηση πραγματοποίησε ένα μεγάλο επίτευγμα. απελευθέρωσε τον ρουμανικό πολιτισμό από τη σκλαβιά του σλαβονισμού, εισάγοντας τις κλασσικές σπουδές, και τον καθόδηγησε στα ύδατα της επιστήμης της Δύσης».⁵⁶

M. R.

54. Επικεφαλής των συνδρομητών σε ρουμανική έκδοση ελληνικού κειμένου, με τίτλο «Η Κωνσταντινούπολη σύμφωνα με τα επιγράμματα της Ελληνικής Ανθολογίας» (Κονσταντζα 1881), βρισκόταν ο Μιχαήλ Κογκαλινιτσεάνου, πρώην υπουργός των Ενωμένων Πριγκιπάτων. Εξάλλου ο μεταφραστής Περικλής Κιουστεντζιανου είχε αφιερώσει το βιβλίο «στους απανταχού Ρουμάνους».

55. Όπως εκείνες του Μητροπολίτη Μολδαβίας Ιωσήφ Νανιέσκου, του επισκόπου Μελκισεδέκ, του Δημητρίου Στούρτζα-Σκείάνου, του συνταγματάρχη Δημητρίου Παπά-Ζογλου κλπ.

56. D. Russo, *Elenismul în România*, Βουκουρέστι 1912, σ. 61.

